

Передмова редактора

На завершення своєї «Геометрії» 1637 року, котра, за відомою характеристикою Ф. Енгельса, визначила «поворотний пункт у математиці», Рене Декарт не без догідливості написав:

«Я сподіваюся, що наші нащадки будуть вдячні мені не тільки за те, що я тут роз'яснив, а й за те, що мною було добровільно пропущено, — для того, аби їм самим дати задоволення знайти це».

«Задоволення для нащадків» могло підвернутися для красного слівця, однак те, що Декарт справді багато чого не писав, про що міг авторитетно заявити, було загальною рисою його творів. Обдарований колосальною інтелектуальною потугою і незламною волею до пізнання, він відламував від граніту істини не шматки, а цілі брили, і тому часу на шліфування шматків у нього не було. Цим зайнялися інші, і, як то буває, без особливої вдячності та пошани до предтечі, а то й і з гострою та почасти несправедливою критикою. Якийсь час навіть здавалося, що Декарт так і залишиться в пам'яті нащадків як філософ, котрий лише прорубав тунель раціоналізму: крізь нього пролилося світло, але ним ще майже неможливо було пересуватися.

Проте пройшов час, і поволі підтверджувались і втілювались майже всі намічені Декартом наукові ідеї — не тільки в математиці, а й в оптиці, метеорології, анатомії, фізіології, психології. А в другій половині XX ст. дійшла черга й до основного положення його метафізики про дуалізм душі і тіла. Спочатку лінгвісти відкрили дивовижну ідентичність основних мовних структур більшості народів, що неможливо було пояснити інакше, ніж припущенням про те, що ці структури є природженими здатностями душі, які аж ніяк не залежать від матеріальних умов життя і виховання. А те, що немовлята так швидко навчаються розмовляти

без жодних когнітивних процедур з боку дорослих, переконливо засвідчувало, що фізичне оточення «пробуджує» закладені в дитячих душах декартові структурні ідеї.

Однак найбільший приріст інтересу до декартового дуалізму забезпечило в наш час осмислення перспектив і проблем штучного інтелекту. Сумнозвісна «голова професора Доуеля» — це лише один із перших «підходів» до проблеми. У тій «голові» ще жила мораль, і вона не могла спричинити фізичних наслідків своїх рішень. Але чи немає тепер, як прогнозують деякі нейрологічні дослідження, реальної загрози перетворення людини у біоробота без моральних імперативів, без власної волі й відповідальності? Своїм дуалізмом Декарт немовби вселяє надію, що матеріальна частина природи людини ніколи не подолає духовну частину, її душу, оскільки душа незалежна від тіла.

От тільки б не продати ту душу! Але це вже наша «вставка». Душа у філософії Декарта споріднена з Богом, який через свою незмірну доброту постійно сприяє її очищенню.

* * *

У листі від 1634 р. до свого постійного кореспондента в Парижі — ченця Марена Мерсенна, — Декарт, пояснюючи свою відмову від публікації трактату «Світ» небажанням конфліктувати з інквізицією, яка неминуче засудила б положення про обертання Землі і тим викликала б розширення кола дописувачів, наводить цитату з Овідія: «Той добре прожив, хто добре заховався» («*Bene vixit, bene qui latuit*»). І справді, Декарт завжди намагався дотримуватися цього девізу, чим істотно ускладнив життя своїм майбутнім біографам. Утім, автор цієї книжечки професор Том Сорелл і не ставив собі за мету аж надто заглиблюватися в деталі «зовнішньої» біографії Декарта. Головну увагу він зосередив на його «внутрішньому», інтелектуальному житті. Тому читання книжечки не буде легкою розвагою, а потребуватиме неабиякої зосередженості. Як тут не згадати пересторогу, яку сам Декарт подавав читачеві у передмові до славнозвісних «Метафізичних розмислів»:

«...я й не сподіваюся, що моя книжка здобуде широке коло читачів. Навпаки, я б нікому не радив її читати, хіба що тим, хто здатний і може серйозно поринути в роздуми разом зі мною...».

Сподіваємося, що так само, як у XVII ст. не забракло читачів, охочих докласти інтелектуальних зусиль до читання книг Декарта, так і в XXI ст. у нас не бракуватиме читачів, які захочуть предметно ознайомитись із цією його інтелектуальною біографією.

Книжечка входить до серії «Оксфордське коротке введення», започаткованої видавництвом Оксфордського університету в 1995 р. для короткого й фахового ознайомлення із найрізноманітнішими аспектами духовної культури — від історії та міфології Давнього Єгипту і Греції до сучасних політекономічних, культурологічних, фізичних та космологічних теорій. На час виходу цього українського перекладу видано вже близько 700 таких томиків, але, здається, це не буде межею, оскільки надто вже нагальними є такі книжечки, які відоме періодичне видання «The Independent» влучно назвало «Вікіпедією для сучасного вдумливого читача».

Хоча це й дещо збільшило авторське «дуже коротке введення», ми все ж в українському варіанті для підсилення емоційного тла додали чимало ілюстрацій. Здебільшого — це портрети ключових постатей, діяльність яких обговорюється в тексті. На відміну від пронумерованих авторських ілюстрацій, ці додатки подані без нумерації. Нами додані також численні примітки, в яких наводяться деякі цитати із творів Декарта, повідомляються окремі важливі з нашого погляду деталі або пояснюються значення слів і термінів, мало відомих широкому загалу.

В.О. Тадеєв

Першоджерела й переклади

Посилання робляться на том і номери сторінок в еталонному виданні творів Декарта Шарля Адама і Поля Таннері (Charles Adam; Paul Tannery. *Oeuvres de Descartes*. — Т. 1-12. — Paris: J. Vrin, 1964–1975)¹. Наприклад, «7. 12» означає: «том 7, с. 12 із видання Адама і Таннері». Переклади англійською як правило бралися із «Філософських праць Декарта», укладених Дж. Коттінгемом, Р. Стутгоффом і Д. Мердоком (*The Philosophical Writings of Descartes* /Ed. John Cottingham, Robert Stoothoff & Dugald Murdoch. — Cambridge: Cambridge University Press, 1985). Номери томів із видання Адама і Таннері в цьому перекладі вказуються на початку творів, а номери сторінок — на полях. Номери томів із позначкою «А» стосуються латинського тексту, а з позначкою «В» — французького. Розширені цитати з листів Декарта взяті з підбірки та перекладу Ентоні Кенні (*Descartes: Philosophical Letters* /Trans. & Ed. by Anthony Kenny. — Oxford: Oxford University Press, 1970).

Видання творів Декарта у 12-ти томах 1897–1910 рр.

¹ Уперше це фундаментальне зібрання побачило світ у 1897–1910 рр. (Paris: Leopold Cerf), а потім кілька разів перевидавалося (востаннє — у 1996 р. — Paris: J. Vrin). В Інтернеті у вільному доступі представлена високоякісна електронна копія першого видання. — *Прим. ред.*

Розділ 1

Матерія і метафізика

У житті Рене Декарта творчий період був дуже коротким і розпочався він пізно. До систематичних досліджень у галузі філософії та природничих наук він не приступав аж до 1628 року, доки йому не виповнилось тридцять два роки, і пройшло ще дев'ять років до перших публікацій, а останні прижиттєві твори вийшли лише через дванадцять років потому, тобто в 1649 р. Загальний обсяг опублікованих творів Декарта невеликий. Проте він зробив фундаментальний внесок у фізику, математику й оптику та описав важливі спостереження в інших галузях, зокрема у метеорології та фізіології. Якби навіть Декарт обмежився природничими науками, то й ці його досягнення були б видатними. Але насправді діапазон його спадщини набагато ширший.

Мабуть, найбільше Декарт відомий як автор вислову «Cogito, ergo sum» — «Мислю, отже, існую». Цей невеличкий силізм є основним принципом його метафізики, або інакше першої філософії, тобто теорії про те, що має бути відомим для того, аби взагалі була можлива точна й непохитна наука. Метафізична теорія — це надзвичайно тонка річ, і її вплив на філософію був дуже глибоким аж до наших часів. Мабуть, це — найбільша твердиня з інтелектуальних досягнень Декарта. Але Декарт не мав наміру відокремлювати метафізику від природознавчих досліджень, не кажучи вже про применшення значення останніх.

Гравірований портрет Декарта
з оригінального живописного полотна Франса Хальса

Коли він звернувся до метафізики на початку і ближче до середини свого продуктивного періоду, то почав із теорії, яка мала на меті лише очистити ґрунт для утвердження його математичної фізики. Складною й доволі абстрактною аргументацією Декарт намагався довести, що для розуміння реальності мають значення лише ті властивості, які добре зрозумілі в геометрії, тобто довжина, глибина й ширина, і що жодні інші властивості, окрім цих геометричних властивостей, і ще руху, для пояснення природних явищ не потрібні.

Декарт не був єдиним чи першим прихильником геометричної фізики. Піонером такого загального підходу був Галілей, але, як уважав Декарт, Галілей проводив його з недостатньою послідовністю. «Він будував без фундаменту», — писав Декарт про Галілея в одному з листів у жовтні 1638 р. «Не беручи до уваги першопричин природи, він шукав лише причини деяких конкретних наслідків» (2. 380). У метафізиці Декарта першопричиною природи вважався Бог, а в його фізиці виводилися причини найзагальніших природних явищ, наприклад, прискорення та деформації тіл при зіткненні, та висувалися гіпотези стосовно причин багатьох інших явищ.

Декарт відчував необхідність прийняття такої форми пояснення, яка була б дуже далекою як від так званого здорового глузду, так і від традиційної фізики: вона не повинна орієнтуватися на видимість фізичних об'єктів, яка дається нам відчуттями. Фізика Декарта будувалася на основі математичних фактів про матеріальні речі, таких як розмір, форма, структура і швидкість, які могли сприйматися як розумом із чуттєвим досвідом, відмінним від

нашого, так і розумом без чуттєвого досвіду взагалі. Інші види фактів про фізичні предмети, такі як колір і запах, тобто ті, що стосуються чуттєвих здатностей людини, трактувалися інакше. Їх Декарт пояснював з точки зору особливого поєднання розмірів, форм і швидкостей матеріальних тіл та їхнього впливу на наші органи відчуттів. Результатом стала теорія, у котрій розрізнялися властивості, якими фізичні предмети володіють насправді (імманентно), наприклад, форма і розмір, та властивості, якими фізичні предмети володіють лише позірно, наприклад, колір, запах та інші чуттєві якості.

Проводячи різницю між концепцією матеріального світу, яка ґрунтується на відчуттях, і більш строгою математичною концепцією, Декарт дотримувався погляду, що остання є об'єктивнішою. Інші прихильники нової науки вважали так само. Іноді вони намагалися аргументувати перевагу математичної концепції тим, що вона немовбито йде від Бога. Але Декарт зміг вийти за рамки розмитих розмов про богоподібну перспективу і ретельно описав різницю між концепцією матеріального світу, заснованою на відчуттях, і математичною концепцією. Він показав, що перша постійно відкрита для сумнівів, тимчасом як друга вільна від невизначеності, і запропонував спосіб відмежування від концепції, заснованої на відчуттях, та прийняття більш об'єктивної математичної теорії.

Сам Декарт, запровадивши свій метод, отримав вражаючі результати в декількох галузях природознавства, а також у чистій математиці. Інші вчені, такі як Френсіс Бекон та Галілео Галілей, лише частково змогли зрівнятися з його досягненнями у цій сфері. Хоча Бекон і розробив метод протидії обмеженням

здорового глузду і традиційної фізики, проте його сумніви щодо чуттєвого пізнання світу не були такими далекосяжними, як Декартові. Крім того, хоча Бекон і створив передумови для об'єктивнішої концепції природи, але він не ідентифікував цю концепцію як по суті математичну. Галілей провів таку ідентифікацію, але він не мав реальної теорії, яка б пояснювала, чому математичний підхід так добре узгоджується із фізичним світом. Декартова метафізика пропонувала таку теорію. У ній уважалося, що людський розум був створений Богом так, щоб людина при математичному осмисленні матеріальних речей могла набувати стосовно них цілковитої певності. Наголошувалося, що Бог мав силу створити все, про що ми можемо з певністю думати, а також уважалося, що Бог був надто доброзичливим, аби не дозволити людському розуму впадати в оману, коли він (розум) з певністю вибудовував математичну модель природної реальності.

Можливо, це пояснення того, як матерія і математика були створені одна для одної, не відповідає тому погляду, який для нас звичний або переконливий. Але тоді ми не можемо бути впевненими в життєздатності математичної фізики! Вражаючі успіхи, починаючи із XVII ст., математичної фізики як інструменту вимірювання, прогнозування та керування, зробили зайвою будь-яку теорію, яка доводить, що така фізика можлива. Але ми маємо пам'ятати, що саме теорія Декарта проторувала шлях раннім дослідженням, які мали такі успіхи, що виправдовують нашу впевненість і в сучасній науці про матерію.

У наш час метафізична теорія Декарта привертає більше уваги, ніж його версія математичної фізики,

оскільки найпродуктивніші картезіанські теоретизування у фізичних науках почали витіснятися вже через кілька десятиліть після смерті ученого. Попри те, ті дослідження, котрі їх породили, та процес їхнього компонування фактично монополізували продуктивний період життя Декарта. Саме наукові, а не філософські питання домінували в його творчості. Він протиставив ці питання з глибоким відчуттям того, що в них було спільного, з чіткими уявленнями про порядок їхнього вирішення та переконанням, що він особисто зможе знайти відповіді на більшість із них.

Відкриття свого покликання

Те, що Декарт свого часу набув такої упевненості в собі або такого натхнення, щоб виплекати ту грандіозну дослідницьку програму, яку пізніше розпочав, здається майже випадковим. Він народився 31 березня 1596 року в містечку Лае у провінції Турень¹ на північному заході Франції. Учених в його в родині не було. Його дід і прадід по батьківській лінії були лікарями, але батько вже був правником і магістратом. Його дід по материнській лінії обіймав високу адміністративну посаду в Пуатьє. Інші материні родичі, судячи з усього, теж були правниками. Серед рідні обох батьків були або дрібні аристократи, або збідніла знать — усі доволі заможні й добре освічені, але не надто схильні до наук. Ніщо в перші роки життя Декарта не вказувало на його майбутню кар'єру.

Мабуть, приблизно в десятилітньому віці юного Рене віддали до єзуїтського колежу «Ла Флеш» («La Flèche»)² у провінції Анжу. Тут він навчався вісім років і отримав базовий вишкіл із тогочасних

¹ Точніша назва Лае-ан-Турень (La Haye en Touraine). У 1802 р. місто на честь Декарта було перейменоване на Лае-Декарт, а з 1967 р. — на Декарт (Descartes). — *Прим. ред.*

² Формально назва колежу лише повторювала назву містечка, в якому він розташований, проте для єзуїтів вона була символічною. Річ у тім, що іменник «flèche» у французькій мові має цілу низку значень, які для них були важливими: «стріла», «стрілка» (дороговказ, зокрема у вигляді хреста, а також відрізок у геометрії, що сполучає середину хорди із серединою дуги і немовби

Дім у містечку Лае (тепер Декарт), у якому 31 березня 1596 року народився майбутній великий філософ Рене Декарт (Картезій) (сучасний вигляд)

Пам'ятник Декарту перед ратушею в Лае. На верхній плиті постаменту напис: Cogito, ergo sum

наук. В останні два роки йому викладали математику, до якої Декарт виявляв особливі здібності, а також фізику. Однак це була не та фізика, в якій використовувалась математика; Декарта навчали схоластичній

підпиріє її), «стрімкий рух», «дах дзвіниці, шпиль собору», «до-тепність, дошкульність».

Колеж було відкрито в 1603/04 рр. за повелінням короля Генріха IV, який для цього передав єзуїтам шато (напівзамок–напівпалац) своєї бабусі — герцогині Франсуази Алангонської (1490–1450), а також 100 000 екю, аби ті «відбирали та навчали найкращих умів нашого часу», а після смерті заповів захоронити в каплиці колежу своє серце і серце своєї дружини Марії Медичі (що у свій час і було сповнено). Декарт був одним із перших вихованців колежу: він навчався тут з 1607 по 1614 рр. У період розвою в першій третині XVII ст. в колежі навчалось до 1800 учнів (велика частина з яких там і проживала), а також проживало більше сотні викладачів. Після розформування ордену єзуїтів з 1764 р. тут розмістилася кадетська школа, яка існує й понині і тепер є національним військовим середнім училищем Франції для дітей військовослужбовців. — *Прим. ред.*

теорії природних відмінностей та змін, яка мала на меті словесний опис спостережень у нечіткій абстрактній термінології і без кількісних характеристик.

На початку 1600-х років викладання схоластичної фізики в єзуїтів співіснувало з упровадженням здобутків новітньої астрономії, що стали можливими завдяки зовсім іншим, математичним підходом до дослідження природи. Це знайшло своє відображення і в «La Flèche». Наприклад, у 1611 р. в коледжі відбулося святкування з нагоди відкриття Галілеєм чотирьох супутників Юпітера¹. Можливо, єзуїти навіть були достатньо освічені для того, аби дати змогу учням коледжу вести спостереження за допомогою нещодавно винайдених оптичних приладів, які можна було придбати в Парижі вже в 1609 році. Однак на заняттях, схоже, переважали застарілі схоластичні доктрини, і це на Декарта наводило нудьгу. Принаймні про це він писав пізніше. У квазіавтобіографічному «Міркуванні про метод» («Discours de la méthode»), опублікованому в 1637 р., яке стало своєрідною розширеною передмовою до трьох його наукових трактатів, він давав зрозуміти, що лише терпів свої шкільні заняття, а не отримував від них користь. Тільки

¹ Це відкриття було здійснено Галілеєм у грудні 1609 – січні 1610 рр. з використанням сконструйованого ним телескопа. Галілей назвав супутники «Медичійськими зорями» (лат. *Stellae Medicae*) — на честь чотирьох представників знаменитого сімейства Медичі — свого колишнього учня, а на той час уже Великого герцога Тосканського Козимо II Медичі, і трьох його братів — Франческо, Карло і Лоренцо. Пізніше супутники назвали іменами персонажів античних міфів: Іо, Європа, Ганімед та Калліпсо. Але тоді назва «Медичійські зорі» була для членів коледжу «La Flèche» особливо любою, адже до тієї само вельможної родини Медичі належала і їхня покровителька Марія Медичі, дружина вбитого у 1610 р. короля Генріха IV. — *Прим. ред.*

Vue des Jardins, et de la Maison royale de la Flèche, en 1612.

Вгорі. Родинне шато Генріха IV, передане королем для колежу «Ла Флеш» разом з повелінням про його заснування.
Внизу. Хід робіт із будівництва нового ансамблю колежу в 1612 р. Видно ще не знесені елементи старої забудови.
Рисунки архітектора Етьєна Мартеланжа (1569–1641)

Зміст

	Передмова редактора	5
	Першоджерела й переклади	8
1	Матерія і метафізика	9
2	Відкриття свого покликання	15
3	Одна наука, один метод	24
4	«Абсолюти», прості сутності та проблеми	29
5	Мандруючи світом	39
6	Париж	47
7	Відкладена фізика	54
8	Три зразки методу	64
9	Нова «логіка»	75
10	Необхідність метафізики	83
11	Метафізичні розмисли	91
12	Сумнів без скептицизму?	100
13	Теологи і Бог фізики	106
14	Ідеї	115
15	Розум	122
16	Тіло	128
17	Фізика оприлюднена	135
18	«Інші науки»	146
19	Останні дні	151
20	Привид Декарта	156

Для подальшого читання	164
Праці Декарта.....	164
Життєписи Декарта.....	165
Природничі науки в працях Декарта	166
Філософія	167
Етика і праці з медицини	168
Вплив ідей Декарта після його смерті	168
Доповнення редактора й перекладача	170
Іменний та предметний покажчики.....	185

В оформленні 1-ї сторінки обкладинки використано фрагмент картини Луї-Мішеля Дюменіля (1663–1739) «Декарта дає урок для шведської королеви Христини», датованої 1700 р.

На лівому клапані подано підфарбовану гравюру Клода Жакана (1804-1878) «Рене Декарт за письмовим столом» з енциклопедичного видання «Французький Плутарх: життя видатних чоловіків і жінок Франції з їхніми портретами на повний зріст» (1846 р.)

На правому клапані зображено добірку різних видань творів Декарта, зокрема оригінальне французьке видання «Міркування про метод» з додатками: «Діоптрика», «Метеори», «Геометрія» 1637 р., а також «Повне зібрання творів у 12-ти томах» 1897–1910 рр.